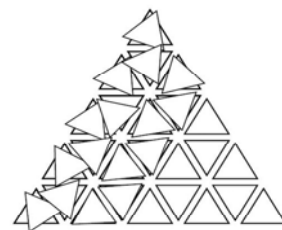

پیوستگی توسعه روستایی - شهری در قالب منظومه‌های روستایی عباس سعیدی^۱

فصل‌نامه برنامه‌ریزی کالبدی-فضایی
Journal of Physical - Spatial Planning

سال دوم - شماره چهارم - پاییز ۹۲

شماره استاندارد بین‌المللی ۴۱۱۸-۲۳۲۲

دریافت: ۱۳۹۲/۴/۵

پذیرش: ۱۳۹۲/۹/۱۰

چکیده

توسعه پایدار روستایی فرایندی است که ارتقای همه‌جانبه زندگی روستایی را از طریق زمینه‌سازی و ترغیب فعالیت‌های همساز با قابلیت‌ها و تنگناهای محیط (به مفهوم عام آن) مورد تأکید قرار می‌دهد. بر این بنیاد، توسعه پایدار روستایی جنبه‌های گوناگونی را شامل است، اما زمینه‌سازی‌های ساختاری در چهار جنبه عام می‌تواند به کارکرد مناسب این فرایند بیانجامد. این جنبه‌ها عبارتند از: محیطی - اکولوژیک، اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی - سیاسی و کالبدی - فضایی. یکپارچگی فضایی در قالب رویکرد نظام‌وار، سکونتگاه‌های روستایی را در مقیاس‌های گوناگون نقطه‌ای، محلی، ناحیه‌ای و منطقه‌ای و ملی، و البته همه جا به‌عنوان نظام‌های باز، مورد توجه قرار می‌دهد. بدینسان، هر سکونتگاه روستایی نه تنها به‌لحاظ کنش و واکنش‌های بین اجزا و نیروهای مختلف درونی خود، بلکه از نظر تعامل با دیگر نظام‌های سکونتگاهی (دیگر سکونتگاه‌ها، اعم از روستایی و شهری) نیز پیوسته در روندی پویا قرار دارد. در این بین، آنچه که اهمیتی تعیین‌کننده دارد، امکانات و قابلیت‌های محیط نظام است که به‌صورت امکان‌برپایی رابطه تعاملی با سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و تخصیص اعتبارات و مانند آن تجلی می‌یابد. از سوی دیگر، با عنایت به رویکردهای نوین در جغرافیای کاربردی و توجه به نقش جوامع در ایجاد فضاهای گوناگون، بسیاری از اهداف برنامه‌ریزی فضایی و ابعاد پایداری در پیوندی تنگاتنگ مورد توجه قرار دارند. این مقاله کوشش دارد تا نشان دهد، هرگونه پایداری در روند توسعه روستایی، مستلزم نگرشی یکپارچه در قالب پارادایم فضایی است و این مهم میسر نخواهد شد، مگر با رویکردی مبتنی بر شبکه‌های منطقه‌ای در قالب پویای ساختاری - کارکردی.

واژگان کلیدی: پیوستگی روستایی - شهری، توسعه پایدار روستایی، منظومه‌های روستایی، شبکه منطقه‌ای، شبکه

محلی.

مقدمه

در این ارتباط، روندهای تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری، و به تبع آن، ایجاد و گسترش سکونتگاه‌ها، مزارع، مراکز صنعتی، مراکز صنعتی، راه‌های ارتباطی، از یک سو و جابجایی‌های جمعیت، فعالیت و سرمایه‌گذاری‌های تولیدی، از دیگر سو، از جمله عوامل تغییر و تحول نظام فضایی به‌شمار می‌روند. آنچه در این میان مورد تاکید است، درجه رشد فناوری و دسترسی به فنون و ابزار و مدیریت متناسب بهره‌گیری از منابع محیطی در قالب مناسبات سیاسی و اجتماعی - اقتصادی حاکم بر هر یک از جوامع انسانی است. به سخن دیگر، نوع روابط و مناسبات سیاسی و اجتماعی - اقتصادی، درجه رشد فرهنگی و روندهای تحول و تغییرپذیری گروه‌ها و جوامع انسانی در گذر زمان، تعیین‌کننده نهایی نوع، دامنه و ابعاد دخالت در نظام طبیعی و نهایتاً، شکل‌دهی و تحول نظام اجتماعی - اقتصادی و به سخن کوتاه، "تولید فضا" است (سعیدی، ۱۳۸۷ الف).

در این راستا، دستیابی به شبکه‌ای منظم و سلسله‌مراتبی از واحدهای سکونتگاهی روستایی و حفاظت و پایداری آن، مسلماً منوط به عینیت یافتن الزامات و زمینه‌هایی است که رشد و توسعه متوازن اجتماعی - اقتصادی از اولین آنها به‌شمار می‌رود. به‌سخن دیگر، بدون سیاست‌گذاری‌های متناسب و اقدامات مطلوب و همسو در چارچوبی منطقی و مبتنی بر ویژگی‌های مکانی - فضایی مناطق متنوع سرزمین، شبکه‌ای منظم و پایدار از سکونتگاه‌ها در سطوح مختلف ملی، منطقه‌ای، ناحیه‌ای و محلی پدیدار نمی‌گردد. حتی اگر چنین شبکه‌ای تحت شرایطی ویژه در سطحی ناحیه‌ای یا محلی از طریق اعمال برنامه‌های خاص ایجاد و برپا شود، انتظار خواهد رفت به‌واسطه ارتباطات ارگانیک جاری در کل نظام سکونتگاهی کشور، به‌زودی تحت تأثیر بی‌نظمی‌های موجود، یک‌بار دیگر نظم برقرار شده مختل و از میان برخیزد (سعیدی، ۱۳۸۷).

رویکرد شبکه منطقه‌ای در چارچوب برنامه‌ریزی فضایی یکی از راهبردهای انتظام فضایی در راستای توسعه یکپارچه روستایی - شهری است که قاعداً بر این باور استوار است که حضور شهرها و روستاها در یک واحد توسعه منطقه‌ای، با تکیه بر پیوندهای روستایی - شهری، می‌تواند از یک سو، از تنوع فعالیت‌های (اجتماعی - اقتصادی) و توانمندی‌های مکمل موجود بین مراکز متنوع سکونتگاهی و از دیگر سو، از این فعالیت‌ها بین هر مرکز سکونتگاهی و حوزه نفوذ

توسعه روستایی یکی از دلنگرانی‌های جدی در کشورهای در حال توسعه است. گسترش بی‌رویه شهرها و رشد شتابان جمعیت به‌اصطلاح شهری، از یک سو و ناپایداری فعالیت‌های کشاورزی، از دیگر سو، نه تنها فاصله موجود بین شهرها و روستاها را گسترش می‌دهد، بلکه منابع گوناگون (طبیعی و انسانی) یکی را به نفع دیگری مصادره می‌کند. آنچه به این فرایند دامن می‌زند، رویکرد متعارف تصدیگری و نگرش آمرانه و متمرکز از بالا به پایین^۱، است که بدون توجه به نقش اساسی مردم ذینفع و مشارکت آنان در تعیین سمت و سوی نیازها و برنامه‌های توسعه‌ای، تاکنون نتوانسته‌است به‌طور دلخواه به اهداف از پیش تعیین‌شده عمران و توسعه روستایی (و البته شهری نیز) دست یابد.

بدینسان، توجه لازم به چند مقوله اساسی الزامی به‌نظر می‌آید:

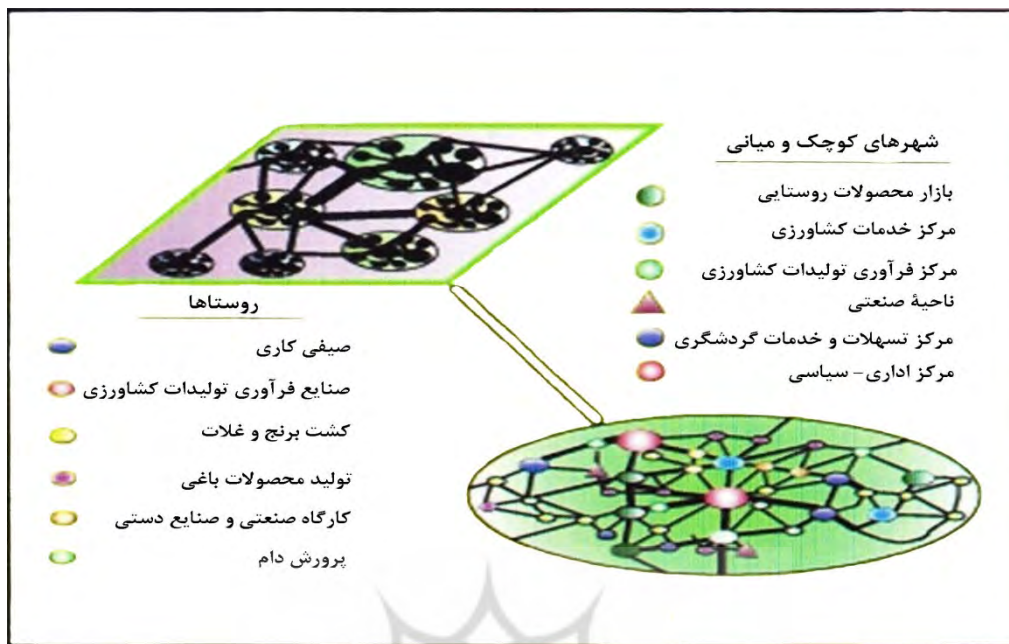
- ۱) بازنگری در نگرش تصمیم‌سازان و کارشناسان و دگرگونی در تصور بنیادین آنان نسبت به تحول و توسعه اجتماع روستایی؛
- ۲) آموزش و ترویج خودگردانی روستایی همراه با ترغیب مشارکت روستائیان؛
- ۳) توجه اکید به روابط پیچیده و اثرگذار روستایی - شهری؛
- ۴) تقویت پیوندهای روستایی - شهری در قالب رویکردهای مبتنی بر توسعه یکپارچه منطقه‌ای.

مکان، فضا و انتظام فضایی

بحث از محیط، فضا و توسعه محلی است که به‌ویژه در دهه‌های اخیر به وجهی نو و متفاوت از گذشته مطرح شده است. بحران‌های زیست محیطی، سوانح گوناگون طبیعی و خسارت‌های مادی و انسانی ناشی از آن، انواع آلودگی‌ها و غیره تصمیم‌سازان، برنامه‌ریزان و کارشناسان را بر آن داشته است، تا به شیوه‌ای بی‌سابقه به مسایل محیطی و حفاظت از آن بپردازند. از سوی دیگر، از آنجا که نیازهای جوامع و گروه‌های انسانی، به واسطه پویایی ذاتی خود، دائماً در حال تغییر و دگرگونی هستند، فضاهای برپاشده، به مثابه نظام‌های فضایی نیز و در گذر زمان در معرض تحول قرار دارند (سعیدی، ۱۳۹۱).

(داگلاس، ۲۰۰۶؛ داگلاس، ۲۰۱۳؛ سعیدی، ۱۳۸۲؛ ۱۳۹۰؛ ضمناً شکل ۱).

بلافاصل آن بهره‌مند گردد. در این چارچوب، روابط بین مراکز سکونتگاهی بیشتر افقی، مکمل و دوسویه خواهد بود

شکل ۱. نمودار نظری شبکه منطقه‌ای و پیوندهای روستایی - شهری
منبع: داگلاس، ۲۰۰۶

متفاوتی تعریف کرده‌اند. افزون بر این، در ادبیات کارشناسی و مباحث کلی، دو مفهوم منطقه^۱ و ناحیه^۲ به معنای عام، به صورت مترادف بکار می‌روند. از این رو، بسیاری از کارشناسان ایرانی مسائل شهری و روستایی اصطلاح منطقه (کمربند) را مناسب‌تر تشخیص داده، به جای هر دو از لفظ «منطقه» بهره می‌گیرند. واقعیت این است که در این بین، در اغلب موارد، اصالت و جایگاه تاریخی - فرهنگی مفهوم ناحیه مغفول می‌ماند. در واقع، کاربرد مفهوم ناحیه در ادبیات کلاسیک و در دوره تاریخی سرزمین ایران سابقه بیشتری دارد. ناحیه در مباحث شهری و روستایی کهن، شامل محدوده‌ای فضایی بود که یک شهر اصلی نسبتاً کوچک یا بزرگ و چندین روستای پیرامونی را که با یکدیگر تعامل عملکردی (اداری، اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی و نظامی) داشتند، دربرمی‌گرفت (حدودالعالم من المشرق الی المغرب؛ اصطخری؛ ابن بلخی؛ ابن رسته؛ ابوالفدا و مستوفی). در مباحث امروزی، اغلب برای تشخیص بهتر و تفکیک این دو مفهوم، ناحیه را عرصه‌ای کوچکتر و بخشی از منطقه به‌شمار می‌آورند. از این رو، ناحیه بلحاظ وسعت و

افزون بر این، آنچه که در این بین بایستی مطرح باشد، تأکید بر محورهای توسعه پایدار است که قاعدتاً عرصه وسیع‌تری، فراتر از منابع صرف انسانی و اقتصادی، را شامل می‌گردد. این محورها عبارتند از:

- حفاظت از محیط روستا و کاهش خطرات و سوانح طبیعی؛
- حفاظت و گسترش مبانی پایداری سکونتگاه‌ها و رفع و تعدیل عوامل ناپایداری؛
- رفع محدودیت‌های ناشی از سوءمدیریت، در کنار ترغیب مشارکت‌های مردمی به منظور حمایت از مدیریت کارآمد فضایی در سطوح مختلف محلی، ناحیه‌ای و منطقه‌ای؛
- ارتقاء کارآیی محلی و ناحیه‌ای و ارتقای نقش فضایی مراکز سکونتگاهی.

مفهوم ناحیه و منظومه روستایی

ناحیه عرصه فضایی معینی است که به واسطه یک یا چند ویژگی معین، از عرصه‌های پیرامونی متمایز باشد. البته، این مفهوم را در چارچوب‌های مختلف، به صورت‌های

۱. region
۲. area

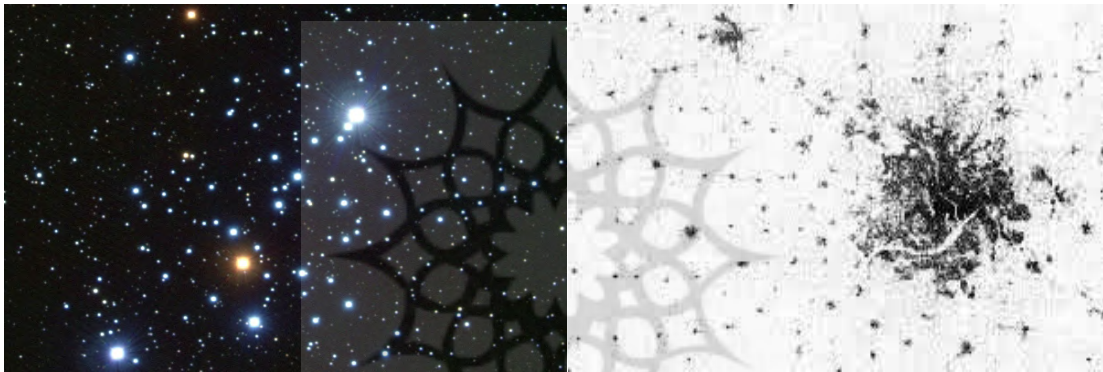
و بر همین مبنا، منظومه را می‌توان با ناحیه روستایی مترادف به‌شمار آورد.

منظومه^۱ واژه‌ای در اصل لاتین است که از لفظ استلاً^۲، به معنای ستاره گرفته شده و از طریق زبان لاتین متأخر، به صورت Constellation، با کاربرد در ستاره‌شناسی، به زبان‌های اروپایی راه یافته‌است (واژه‌نامه اکسفورد). بدین ترتیب، این اصطلاح بیشتر برای مجموعه‌ای از ستارگان که در آسمان شکل معینی را تشکیل می‌دهند، مورد استفاده است.

افزون بر این، منظومه به معنای دسته‌ای از افراد، گروه‌ها، مجموعه‌های مرتبط و هرچیز دیگری، از جمله سکونتگاه‌ها، که به نوعی یا از جهاتی با یکدیگر شباهت دارند، به کار می‌رود (همانجا؛ و شکل ۲).

جایگاه، عرصه‌ای کوچکتر را دربر گرفته، در سطحی پائین‌تر از منطقه قرار دارد (سعیدی ۱۳۸۷، ۱۳۸۷ و ۷۷۵-۷۷۷ و ۷۹۷) ... در ایران، به‌طور رسمی، «ناحیه» عبارت است از عرصه‌ای فضایی، شامل یک یا چند بخش، یک شهرستان و یا حتی قسمت‌هایی از دو یا چند بخش یا شهرستان (سعیدی، ۱۳۷۵).

در همین ارتباط، منظومه روستایی به مثابه کوچکترین واحد شبکه محلی، مفهومی است که در چارچوب رویکرد منطقه‌ای، به عرصه‌ای روستایی - شهری گفته می‌شود که در مطالعات فضایی سطح‌بندی روستاهای کشور (۱۳۸۸)، به‌عنوان سطحی بالاتر از مجموعه و پایین‌تر از ناحیه قرار می‌گیرد. البته، این مفهوم در فرهنگ سکونتگاهی کشور، با مفهوم دیرین و سنتی بلوک و یا ناحیه کوچک هم‌تراز است

(۲)

(۱)

شکل ۲. مقایسه شکلی یک منظومه سکونتگاهی (۱) با منظومه شمسی

هزار نفر را دربرمی‌گیرد؛ اگرچه این شمار جمعیتی در مواردی کمتر یا بیشتر است (سعیدی، ۱۳۸۸ الف، ۴۸؛ ضمناً سعیدی، ۱۳۸۸ ب).

شبکه‌های محلی و منظومه‌های روستایی

از آنجا که خصلت بنیادین همه نظام‌ها، از جمله نظام فضایی، پیوستگی درونی اجزای مختلف آنها است، بین ساختارهای مختلف و کارکردهای گوناگون هر نظام، نوعی هم‌پیوندی و هم‌نوایی برقرار است (یا بایستی باشد). اجزای تشکیل‌دهنده منظومه‌های روستایی، یعنی واحدهای روستایی و شهری، در چارچوب شبکه فضایی، از این قاعده مستثنی نیست. در واقع، همین هم‌نوایی است که نوعی پویای درونی در سرتاسر نظام سکونتگاهی در سطح مورد

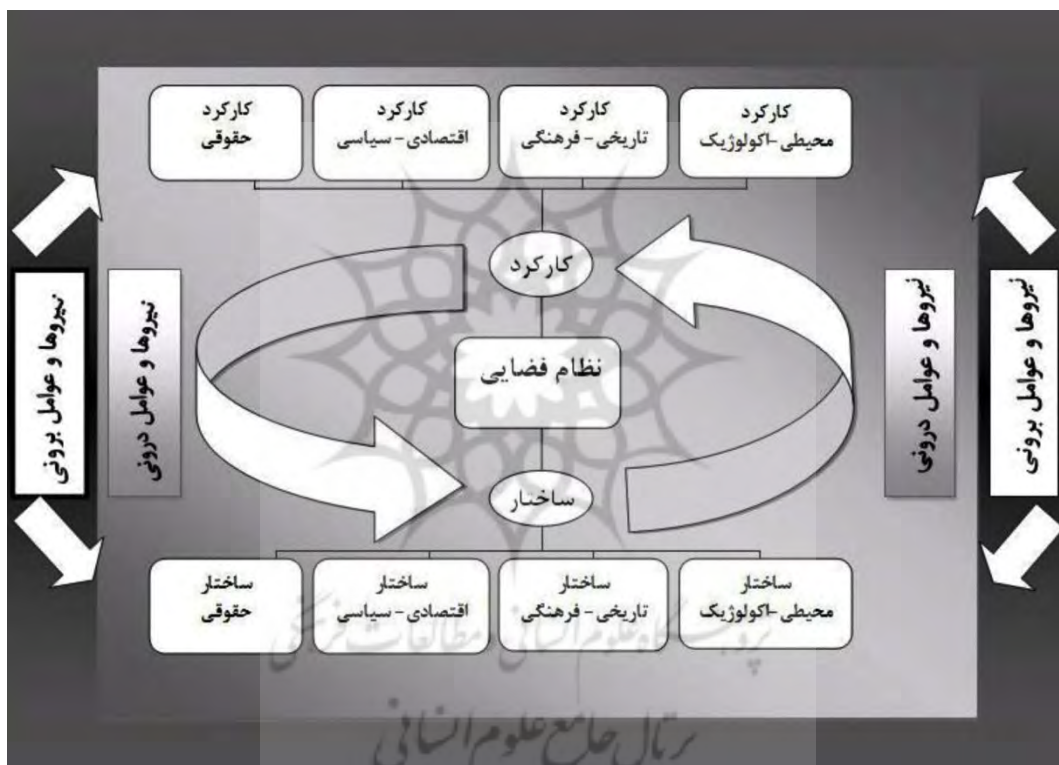
بدین ترتیب، منظومه متشکل از گروهی از سکونتگاه‌های مختلف‌الاندازه عمدتاً روستایی است که عرصه فضایی نسبتاً همگنی را مطرح می‌سازند. این عرصه فضایی که رسماً تعدادی از مجموعه‌ها و حوزه‌های عمرانی را دربرمی‌گیرد (سعیدی، ۱۳۸۲)، وسیع‌ترین قلمرو در سطوح فضایی خدمات روستایی به‌شمار می‌رود و مرکزیتی معین (معمولاً شهری کوچک یا میانی) دارد.

محدوده منظومه‌ها، افزون بر خصوصیت منطقه‌ای تقسیمات اداری - سیاسی، متناسب با شرایط جغرافیایی و جمعیتی مناطق مختلف، تفاوت می‌پذیرد، هرچند در اغلب موارد با محدوده بخش در تقسیمات اداری - سیاسی سازگاری دارد. با توجه به استانداردهای خدمات‌رسانی، منظومه‌های روستایی به‌طور متوسط و مجموعاً ۲۰ تا ۴۰

خواهد کرد. باز از آنجا که دگرگونی یک جزء ساختاری بر سایر اجزای ساختاری هم اثر خواهد گذارد (انتقال سیستمی تغییرات)، دیگر کارکردها نیز تحت تأثیر قرار گرفته، مثلاً امکان بهره‌برداری اقتصادی از خاک و پوشش گیاهی و یا کشت و ورز را منتفی خواهد ساخت. به همین ترتیب، برای حفاظت از خاک و پوشش گیاهی و حفاظت از ساختارهای محیطی - اکولوژیک، اصلاح ساختارهای حقوقی و وضع قوانین و مقررات مرتبط ضروری خواهد بود، هر چند اصلاح ساختار حقوقی به نوبه خود، مستلزم اصلاح ساختار فرهنگی و تغییر در رفتارهای فردی و جمعی مطرح خواهد شد (شکل ۳).

نظر برقرار می‌سازد که تا کوچک‌ترین اجزای آن، همچون شبکه‌ای از اتصالات، به یکدیگر مرتبط می‌گردند. بدین ترتیب، هر جزء ساختاری، جزء کارکردی خود و روابط حاکم بر آن را امکان‌پذیر یا پدیدار می‌سازد. برای نمونه، تغییر در شیب زمین و یا پوشش گیاهی در ساختار محیطی - اکولوژیک، کارکردهایی را بر مجموعه کارکردهای محیطی - اکولوژیک تحمیل می‌کند؛ مثلاً از بین رفتن پوشش گیاهی (تغییر در ساختار)، فرسایش (کارکرد) را تسهیل می‌کند. حال اگر از بین رفتن این پوشش با تغییر در شیب همراه گردد (تغییر بیشتر در ساختار محیطی)، مسلماً (کارکرد) شسته‌شدگی و از بین رفتن خاک را تشدید

شکل ۳. پیوستگی تعاملی ساختار و کارکرد نظام فضایی

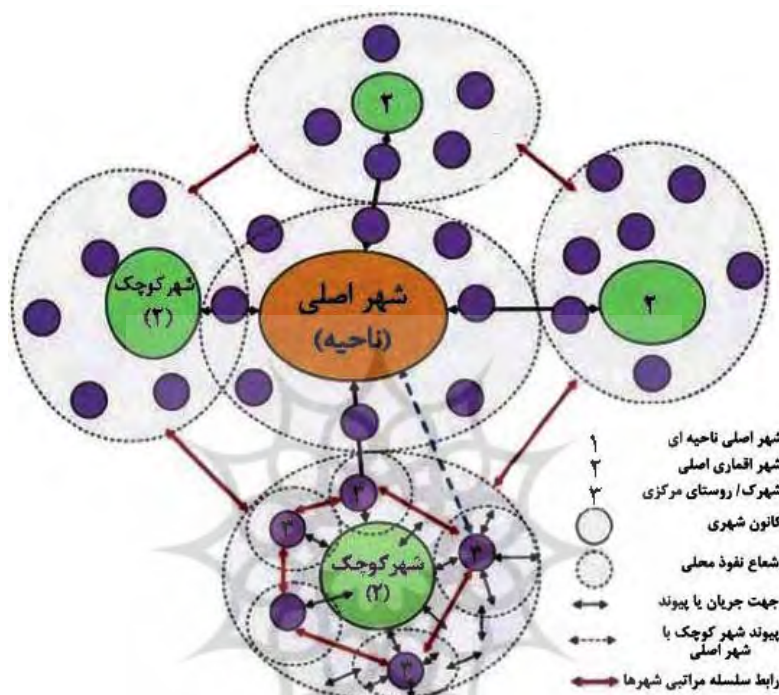
منبع: سعیدی، ۱۳۹۱ الف

توجه به پیوستگی ساختاری - کارکردی در عمل مستلزم تأکید بر آن در انتظام همه‌جانبه فضا و اجزای آن برای برآوردن نیازهای گوناگون اجتماعی - اقتصادی است. بر همین مبنا، به لحاظ نظری و در چارچوب رویکرد شبکه منطقه‌ای، منظومه‌های روستایی را می‌توان شبکه‌های محلی متشکل از خوشه‌های مرتبط سکونتگاهی به‌شمار آورد که نه تنها از طریق روابط و پیوندهای درون شبکه‌ای، روابط روستایی - شهری را انتظام می‌بخشند، بلکه بواسطه

بدینسان و بنا بر قانونمندی‌های مطرح در رویکرد نظام‌وار (سیستمی)، هرگونه دخالت و تغییر در جزیی از نظام، به سبب هم‌پیوندی ساختاری - کارکردی و اتصالات درون شبکه‌ای اجزای نظام، قاعدتاً بایستی آنچنان سنجدیده و اندیشیده باشد که تبعات اثرگذار آن در سایر اجزاء اعم از اجزای ساختاری یا کارکردی، به درستی پیش‌بینی گردد. بنابراین، نباید از یاد برد که هر جزء ساختاری، کارکرد ویژه خود را به همراه روابط مرتبط با آن برقرار می‌سازد. از این‌رو،

منظومه‌های روستایی به مثابه شبکه‌های محلی، به نحو بالقوه می‌تواند نه تنها توسعه کالبدی- فضایی سکونتگاه‌های روستایی را با نگاهی مرتبط و در پیوند با کانون‌های شهری میسر سازد و به تکمیل شبکه سکونتگاهی در مقیاس محلی و ناحیه‌ای یاری رساند، بلکه قادر است بستر ساز اتصال متناسب این‌گونه شبکه‌ها به شبکه سکونتگاهی عام سرزمین به حساب آید (سعیدی، ۱۳۹۲).

مناسبات برون‌شبکه‌ای، هسته‌های بنیادین شبکه‌های منطقه‌ای را تشکیل می‌دهند (شکل ۴). بر این بنیاد، برنامه‌ریزی در قالب منظومه‌های روستایی نه تنها بر تنوع ساختاری شبکه‌های محلی، بلکه به انواع فعالیت‌ها و روابط (کارکردهای) آنها تأکید ورزیده، پیشبرد برنامه‌های توسعه روستایی را در قالب یکپارچگی نظام‌وار توسعه فضایی روستایی - شهری راهبری می‌نماید. بدینسان، توسعه

شکل ۴. پیوندهای روستایی - شهری در سامان‌پذیری فضایی ناحیه و منظومه‌های مرتبط

- ۱) اصلاح ساختارهای فضایی، با توجه ویژه به بستر محیط طبیعی و ویژگی‌های اجتماعی- اقتصادی نظام‌های فضایی (منطقه، ناحیه، شهر و روستا)؛
  - ۲) انتظام مکانی - فضایی فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی در سطوح مختلف سرزمین؛ و
  - ۳) نظم‌بخشی به روابط و پیوندهای فضایی، با تأکید بر سطوح سلسله‌مراتبی سکونتگاه‌ها و تقسیم کار (کارکرد) فضایی در درون شبکه‌های سکونتگاهی و بیناسکونتگاهی.
- بازتاب عینی این اصول در عرصه‌های روستایی، با تأکید بر محورهای توسعه پایدار عبارت خواهد بود:
- ۱) حفاظت از محیط روستا و کاهش خطرات و سوانح طبیعی؛
  - ۲) حفاظت و گسترش مبانی پایداری سکونتگاه‌ها و رفع و تعدیل عوامل ناپایداری؛

منظومه‌های روستایی و فرایند توسعه پایدار روستایی
 برنامه‌ریزی فضایی، به‌طورکلی، گرچه با برنامه‌های زیرساختی همراه است، اما از آنجا که با گروه‌های انسانی و فعالیت‌های گوناگون آنها سروکار دارد، بایستی از روح زندگی برخوردار باشد. از این‌رو، شایسته است در جایی که لازم است برنامه‌های صرف کالبدی به اجرا درآیند، مثلاً در برنامه‌های نوسازی، بازسازی و یا احیای بافت‌های سکونتگاهی، برنامه‌ریزی فضایی به‌صورتی یکپارچه و ترکیبی، یعنی با عنایت به الزامات پویای ساختاری - کارکردی (شکل ۳) مطرح گردد.

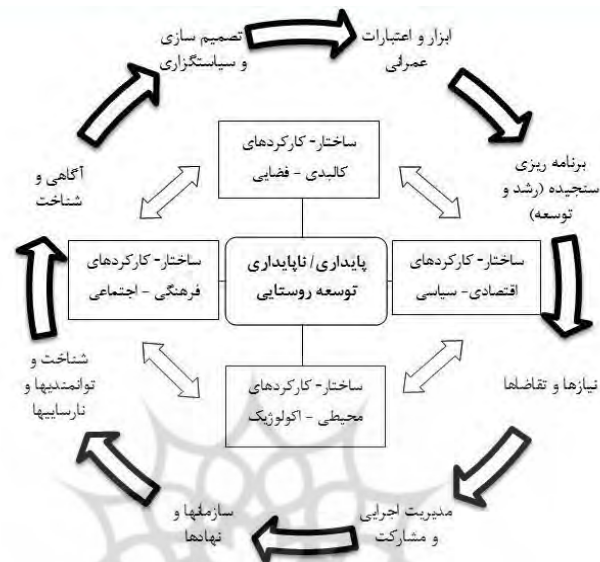
اهداف اصلی و عملی برنامه ریزی کالبدی- فضایی در عرصه‌های سکونتگاهی عبارت‌اند از:

در راستای تحقق این اهداف و دستیابی به پایداری روستایی، چرخه‌ای از ابعاد و جنبه‌های مختلف مطرح است (شکل ۵)، اما توجه به دو بُعد بنیادین زیر نیز الزامی است:

- (۱) پایداری محیطی - اکولوژیک؛ و
- (۲) پایداری اجتماعی - اقتصادی.

(۳) رفع محدودیت‌های ناشی از سوءمدیریت، در کنار ترغیب مشارکت‌های مردمی، به‌منظور حمایت از مدیریت کارآمد فضایی در سطح محلی و ناحیه‌ای؛ و

(۴) ارتقای کارایی محلی و نقش و کارکرد فضایی سکونتگاه‌ها.

شکل ۵. ارتباط جنبه‌های گوناگون پایداری/ ناپایداری توسعه روستایی
منبع: سعیدی، ۱۳۷۷ (با تغییرات)

روزافزون شرایط تولید (کمبود آب و خاک)، افزایش هزینه‌های تولید، شرایط نامناسب حاکم بر بازار و سازوکارهای ناسالم بازاریابی، و غیره، امکان بقا و پایداری یک زندگی شرافتمندانه را در محیط‌های روستایی با مشکل روبه‌رو ساخته است. نتیجه چنین وضعیتی، قاعدتاً، با مهاجرت و برون‌کوچی ناخواسته و پیامدهای نامطلوب آن همراه خواهد بود.

به‌منظور برپایی مناسب پیش‌زمینه‌های توسعه پایدار لازم است جنبه‌های مرتبط زیر مورد توجه جدی قرار گیرند:

- (۱) مهم‌ترین منبع توسعه انسان است؛ و اگر
- (۲) حقوق و امکانات لازم برای برآوردن نیازهای اساسی فراهم آید،
- (۳) همه انسان‌ها قادر خواهند بود، خود را به‌نحوی مولد با محیط پیرامونی در حال تغییر سازگار سازند.
- (۴) توسعه و تحول اجتماع روستایی، همچون تحول عمومی جوامع انسانی، محصول توسعه تک‌آحاد جامعه است؛ در همین ارتباط،

بُعد نخست، به وجهی بارز به حفاظت و پایداری باز می‌گردد: حفاظت از منابع محدود طبیعی، از جمله آب، هوا و خاک، گیاهان و جانوران. همین مهم گاهی از حفاظت فراتر می‌رود و بر احیاء و بازسازی ارزش‌ها، منابع از میان‌رفته یا در حال زوال تأکید می‌ورزد؛ نمونه‌های جهانی آن، از جمله، عبارت‌اند از احیای نواحی طبیعی خارج از محدوده اراضی زراعی یا بازسازی جنگل‌ها. آنچه که به‌ویژه به سرزمین ما مربوط می‌شود، به‌عنوان نمونه، بیابان‌زدایی و یا احیای سفره‌های فرونشسته آب زیرزمینی با بازتاب‌های گسترده مکانی - فضایی است. بدینسان، پایداری در قالب حفاظت، نگهداری از روندهای توسعه‌ای جاری و دستاوردهای روندهای پیشین توسعه و یا به بهترین وجه، ترکیب هر دو؛

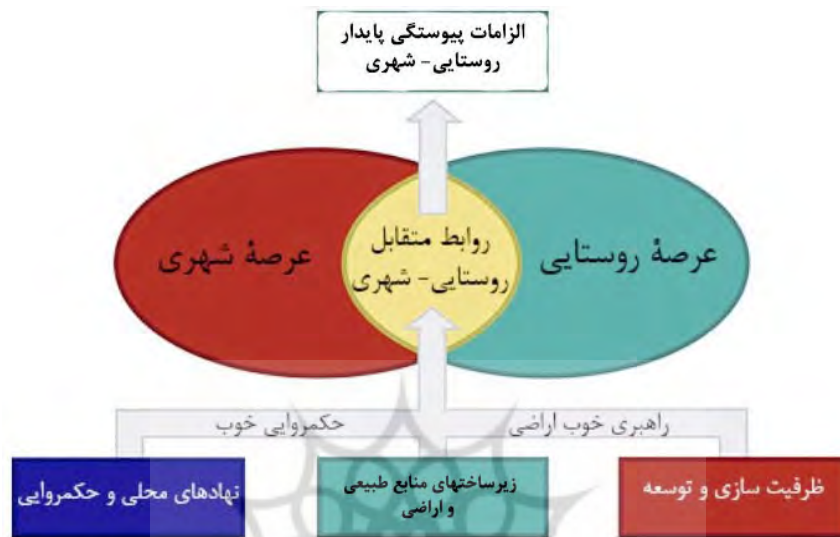
بُعد دیگر، که به دوام و پایداری حیات اجتماعی - اقتصادی باز می‌گردد، در عمل ضامن نظام پایدار روستایی است. واقعیت این است که بسیاری از عرصه‌های روستایی، به‌ویژه به‌لحاظ فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی، در معرض ناپایداری شدید قرار دارند؛ کیفیت نازل مازاد تولید، وخامت

(۷) هر خانوار و جماعت روستایی عملاً کلیتی مرتبط است که اجزای آن به‌صورت مختلف با یکدیگر در ارتباط قرار دارند. بنابراین،

(۸) هرگونه تغییر و بهبودی در امور جماعت روستایی باید تمام جنبه‌ها و کلیت آن و تمام جنبه‌های حیات آن را شامل گردد.

(۵) جماعت و گروه‌های هم‌منفعت، در کنار خانواده و خانوار، در زندگی تمام انسان‌ها اهمیتی بنیادی دارد. بدینسان،

(۶) توسعه خانوار و جماعت روستایی به‌معنای توسعه غیرمستقیم کلیت اجتماع روستایی است.

شکل ۶. نمایش ساده‌شده روابط متقابل روستایی-شهری
منبع: فدراسیون بین‌المللی محققان، بیانیه مراکش، ۲۰۰۴

اساسی مورد تأکید عبارت از این است که ضرورت برپایی روستاهایی پویا بر مبنای حفاظت از منابع محیطی و براساس معیارهای توسعه پایدار به عنوان وجه مشترک میان همه کشورها به درستی پذیرفته شود.

نتیجه‌گیری

هر نظام فضایی، از جمله سکونتگاه‌های روستایی، نه تنها تحت تأثیر نیروها و روندهای درونی جاری در محیط خود است، بلکه ضمناً از نیروها و روندهای بیرونی هم به‌شیوه‌های مختلف تأثیر می‌پذیرد. این‌گونه تعامل نیروهای درونی و بیرونی از قانونمندی‌های حاکم بر تمامی انواع نظام‌ها به‌شمار می‌رود. در این چارچوب، همه نظام‌های جامعه بشری، اعم از نظام محیطی، نظام اقتصادی، نظام اجتماعی و مانند آن با یکدیگر در ارتباط متقابل قرار دارند. از این گذشته، در این مجموعه مرتبط، هر نظام (سیستم) در برابر نظام‌های کوچک‌تر از خود نظام اصلی و در مقایسه با نظام‌های بزرگ‌تر، نظام فرعی به حساب می‌آید. آشکار است که منظومه‌های روستایی با ساختار - کارکرد شبکه‌ای

افزون بر اینها، تحقق عینی برنامه‌های توسعه مشارکتی نیازمند توجه اکید به دو نکته اساسی است:

الف) نخست اینکه پیشبرد برنامه‌های مشارکتی (از پایین به بالا) مستلزم کوشش در راستای پذیرش عملی شالوده‌های این نگرش است. شالوده فلسفی این نگرش این است که مسائل مبتلا به جوامع انسانی، از جمله روستاها، بسیار پیچیده‌تر و متنوع‌تر از آن است که بتوان با آنها از منظر سنتی و مبتنی بر نگرش رایج و متعارف/ از بالا به پایین مقابله کرد. در همین ارتباط، هر گونه راه حل قاعده‌تاً باید مبتنی بر توجه به تفاوت‌های همه‌جانبه موجود میان مناطق مختلف، بین زندگی شهری، پیراشهری و روستایی و همچنین، تأکید و احترام به سنت‌های گوناگون و متنوع فرهنگی باشد.

ب) دیگر این که جنبش ایجاد روستاهای پایدار محیطی به‌راستی جنبشی جهانی است که توانسته‌است کشورهای شمال و جنوب را با تکیه بر دستور کاری مشترک که تمام آحاد انسانی را جدا از تفاوت‌های فرهنگی، نژادی و مذهبی، برابر به‌حساب می‌آورد، بر سر یک میز گرد آورد. نکته

مبنای آن نمی‌توان و نباید این دو نوع جنبه‌ها را جدا از یکدیگر مورد توجه و بررسی قرار داد. از سوی دیگر، از آنجا که نظام‌های مکانی - فضایی در ابعاد گوناگونی شکل می‌گیرند، بررسی آنها براساس مقیاس جایگاه ویژه‌ای دارد. به این ترتیب، عرصه‌های ساختاری - کارکردی را نه تنها می‌توان در مقیاس بزرگ (جهانی، کشوری و یا منطقه‌ای)، بلکه در ابعاد کوچک‌تر (ناحیه‌ای، محلی، شهری و یا روستایی) مورد بررسی قرار داد. بدین ترتیب، برنامه‌ها و اقدامات عمرانی - توسعه‌ای در سکونتگاه‌های روستایی نمی‌تواند مستقل از روابط و پیوندهای بیرونی آنها، به‌ویژه در پیوستگی با کانون‌های شهری، به‌درستی به‌اهداف خود دست یابد. بدین ترتیب، منظومه‌های روستایی مورد بحث در این نوشته، مشتمل بر روابط و پیوندهای روستایی - شهری و متشکل از شبکه‌های محلی، مناسب‌ترین عرصه برای برنامه‌ریزی و اقدامات معنادار عمرانی و توسعه‌ای است. باید یادآور شد که سابقه کوشش نگارنده در راستای بومی‌سازی اندیشه یکپارچگی توسعه فضایی منظومه‌های روستایی به پژوهش‌های انجام‌یافته طی بیش از دو دهه باز می‌گردد (سعیدی، ۱۳۷۳؛ ۱۳۷۴؛ ۱۳۷۵ الف؛ ۱۳۷۵ ب؛ ۱۳۷۵ ج؛ ۱۳۸۲؛ ۱۳۸۴؛ ۱۳۸۵؛ ۱۳۸۶؛ ۱۳۹۰ الف).

_____ (۱۳۷۵ ب)، "ضرورت آرایش مکانی - فضایی سکونتگاه-های روستایی"، مجموعه مقالات ساماندهی روستاهای پراکنده، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران.

_____ (۱۳۷۵ ج)، "جایگاه روستاهای کوچک در برنامه‌ریزی توسعه سرزمین"، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۱۱، ش ۴۳، زمستان (۳۹-۱۸).

_____ (۱۳۷۷ الف)، "توسعه پایدار و ناپایداری توسعه روستایی در ایران"، مجله مسکن و انقلاب، ش ۸۷، تابستان (۲۲-۱۷).

_____ (۱۳۸۱)، "ساماندهی" (سرمقاله)، مجله مسکن و انقلاب، شماره ۹۸، تابستان (۵-۱).

_____ (۱۳۸۲)، "روابط شهر و روستا و پیوندهای روستایی - شهری (یک بررسی ادراکی)"، جغرافیا (نشریه علمی - پژوهشی انجمن جغرافیایی ایران)، دوره جدید شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۲ (چاپ ۱۳۸۴) (۳۸-۲۴).

_____ (۱۳۸۳)، "نگاهی به فراز و فرود طرح‌های هادی روستایی"، مجله دهیاری‌ها، سال دوم، شماره ۱۰، آبان (۱۱-۴).

_____ (۱۳۸۴)، "ناکارآمدی ساختاری- عملکردی نظام‌های فضایی ناحیه‌ای. مطالعه موردی: ناحیه باغملک (شرق

خود و به مثابه یک نظام فضایی، متشکل از روابط و پیوندهای سکونتگاهی - اعم از روستا - روستایی و روستایی - شهری است و بر این مبنای، از قواعد عمومی حاکم بر نظام‌های فضایی تبعیت می‌کنند.

هر نظام فضایی قاعداً از ساختارها و کارکردهای مرتبط تشکیل می‌شود. بر این مبنای، این گونه نظام‌ها بر مبنای تنوع و تفاوت‌های ساختاری و کارکردی از یکدیگر مشخص می‌گردند. نمونه شاخص در این زمینه، تفاوت‌های اساسی ساختاری و کالبدی نظام‌های فضایی روستایی و شهری با یکدیگر است. البته باید توجه داشت که هر ساختار فضایی، عملکردهای خاص خود را می‌طلبد و بالعکس؛ به عبارت دیگر هر ساختاری، عملکردهای معین و متناسب با خود را امکان‌پذیر می‌سازد. بر این اساس نمی‌توان هر کارکردی را از هر گونه ساختاری انتظار داشت. آشکار است که عکس این قاعده نیز در اغلب موارد صادق است. به سخن دیگر، اگر از یک نظام فضایی عملکردهای معینی را طلب می‌کنیم، لازم است تا ساختارهای متناسب با آن، اعم از ساخت‌های محیطی و نیز ساخت‌های انسانی - فرهنگی را نیز فراهم آوریم. بنابراین، نوعی پیوستگی میان جنبه‌های ساختاری و عملکردهای نظام‌های فضایی وجود دارد که بر

منابع

ابن بلخی، فارسنامه، به کوشش علی‌تقی بهروزی، شیراز؛ اتحادیه مطبوعاتی فارس، ۱۳۴۳ ش.

ابن رسته، ابوعلی احمد بن عمر، *علاق النفیسه نفیسه*، لیدن، ۱۸۹۱ م.

ابوالفداء، ابن شاهنشاہ بن ایوب، *تقویم البلدان*، پاریس، ۱۸۴۰ م.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۷)، *مسالك و ممالک* (ترجمه فارسی قرن ۵ق)، به کوشش ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.

حدودالعالم من المشرق الی المغرب. به کوشش منوچهر ستوده، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ ش؛

سعیدی، عباس (۱۳۷۳)، *استقرار بهینه روستاهای پراکنده کهگیلویه و بویراحمد*، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، معاونت عمران روستایی، جلد ۳، تهران.

_____ (۱۳۷۵ الف)، *سطح‌بندی سکونتگاه‌های روستایی* (گزارش نهایی)، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، معاونت عمران روستایی، تهران.

ایران، نشر مهرمینو، تهران، (۱۰۰-۷۱) چاپ نسخه اولیه این مقاله در: مجله علمی - پژوهشی جغرافیا، دوره جدید، شماره ۱، ۱۳۸۲ (چاپ ۱۳۸۴).

_____ (۱۳۹۰ب)، "پویش ساختاری - کارکردی - رویکردی نظاموار در مطالعات مکانی - فضایی"، جغرافیا، نشریه علمی - پژوهشی انجمن جغرافیایی ایران، دوره جدید، سال نهم، شماره ۲۹، (۷-۱۶).

_____ (۱۳۹۰ج)، روابط و پیوندهای روستایی - شهری در ایران، نشر مهرمینو، تهران؛

_____ (۱۳۹۱الف)، "پویش ساختاری - کارکردی: رویکردی بدیل در برنامه‌ریزی فضایی"، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال یکم، شماره ۱، (۱-۱۸).

_____ (۱۳۹۱ب)، "مفاهیم بنیادین در برنامه‌ریزی کالبدی - فضایی (بخش نخست)" در: فصلنامه برنامه‌ریزی کالبدی - فضایی، سال اول، شماره اول (۲۹-۶).

_____ (۱۳۹۲)، طرح پیشنهادی توسعه فضایی منظومه‌های روستایی کشور، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، معاونت عمران روستایی، تهران؛

_____ (۱۳۹۳)، "جایگاه منظومه‌های روستایی در برنامه‌ریزی توسعه پایدار کالبدی - فضایی"، مجموعه مقالات اولین همایش برنامه‌ریزی کالبدی - فضایی توسعه پایدار روستایی، اردبیل. مستوفی قزوینی، حمدالله، زهناقلوب، به کوشش گایلی سترانج، تهران، ۱۳۶۲.

Douglass, M (۲۰۰۶), "A Regional Network Strategy for Reciprocal Rural-Urban Linkages: An Agenda for Policy Research with Reference to Indonesia", Tacoli, Cecilia (Editor), *The Earth scan Reader in Rural-Urban Linkages*, Earth scan Reader Series, London (January ۸, ۲۰۰۶), pp.۱۲۴-۱۵۵;

Douglass, M (۲۰۱۳), "Integrated Regional Planning for Sustainable Development in Asia: Innovations in the Governance of Metropolitan, Rural-Urban, and Trans border Riparian Regions", UNCRD Expert Group Meeting on *Integrated Regional Development Planning*, ۲۸-۳۰ May (۲۰۱۳).

خوزستان"، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۵، پاییز و زمستان (۲۵-۱۴).

_____ (۱۳۸۵)، مکان‌گزینی و مکان‌یابی سکونتگاه‌های روستایی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، معاونت عمران روستایی، تهران (۲-۱۱).

_____ (۱۳۸۶)، امکان‌سنجی استقرار روستاهای جدید، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، معاونت عمران روستایی، تهران.

_____ (۱۳۸۷الف)، "شالوده انتظام فضایی و ضرورت مکانیابی سکونتگاه‌های روستایی در ایران"، فصلنامه آبادی، سال ۱۸، شماره ۵۹، تابستان (۴۲-۲۸).

_____ (۱۳۸۷ب): "برخی معیارهای مکانیابی سکونتگاه‌های روستایی". فصلنامه تخصصی مسکن و انقلاب، شماره ۱۲۴، زمستان (۲-۱۱).

_____ (۱۳۸۷الف)، "مفهوم فضا"، سعیدی، عباس (سروراستار و مدیر علمی)، دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی و سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، تهران، (۶۱۷-۶۱۴).

_____ (۱۳۸۷ب)، "ساماندهی فضایی"، دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، ... (۴۴۹-۴۵۲).

_____ (۱۳۸۷ج)، "برنامه‌ریزی فضایی"، دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، ... (۱۴۲-۱۴۰).

_____ (۱۳۸۷د)، "راهبرد شبکه منطقه‌ای"، دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، (۵۰۳-۵۰۵).

_____ (۱۳۸۷ه)، "مفهوم ناحیه"، دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، (۷۹۷).

_____ (۱۳۸۷و)، "مفهوم منطقه"، دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، (۷۷۵).

_____ (۱۳۸۸الف)، الگوهای خدمات‌رسانی روستایی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران.

_____ (۱۳۸۸ب)، سطح بندی روستاهای کشور، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران.

_____ (۱۳۸۹)، "محیط، فضا و توسعه: بحثی در ضرورت توسعه یکپارچه روستایی - شهری"، مجله مسکن و محیط روستا، سال ۲۹، (۱۲-۳).

_____ (۱۳۹۰الف)، "روابط شهر و روستا و پیوندهای روستا - شهری"، سعیدی، عباس، روابط و پیوندهای روستایی - شهری در